26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 226

A posztkritikai tudáseszmény és az „elég jó" könyvtár*

Békés Vera

> A könyvtárak két fő nehézség elvarázsolt kastélyai. Tudjuk, a matematikusok és a zsarnokok megoldották őket (bár talán nem teljesen).
> (Michel Foucault: *A végtelenbe tartó nyelv*)
>
> …Persze néhol meglátszik a kispórolás a hanyagság,
> Az undok tökéletesség így hálisten résekkel teli
> módokkal menekvésre-cselekvésre…
> (Petri György: *Demi sec*)

TUDÁSESZMÉNY – KÖNYVTÁRESZMÉNY

Az írásbeliség megjelenésével a Könyvtár vált a nyugati kultúra egyik legfontosabb jelképévé. Olyan szimbólummá, amely nemcsak állományát tekintve, hanem felépítésében és belső elrendezésében is minden korban kifejezésre juttatja, mondhatni, megtestesíti, megjeleníti a világ elfogadott szemléletét és a kor tudáseszményét. S e tudáseszmény változásait sehol sem lehet jobban érzékelni, mint éppen a könyvtár funkcióinak – külső jelekben is megmutatkozó – átalakulásában.

Alfred Hessel klasszikus könyvtártörténeti munkájában a kezdetektől az 1950-es évekig áttekintette, hogy a történelem során hogyan birkó-

* A tanulmány elkészítését az OTKA a T042530 és T046261-es számon támogatta.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 227

zott meg ez az intézmény a maga alapvető feladataival: az információ gyűjtésével, rendszerezésével, az állomány gondozásával és tárolásával, valamint a hozzáférés biztosításával, illetve kontrolljával. Azt találta, hogy legalábbis a középkor letűnte óta a könyvtárak fejlődését világosan felismerhető ritmus jellemzi: a könyvtár funkcióiban bekövetkezett tartalmi változások rendre megelőzik a kezelési, szervezési reformokat. Vagyis: mindig az újabb korszakra várt, hogy elméletileg és gyakorlatilag is megoldja a belső szervezet korábban ismeretlen problémáit, azokat a váratlan (vagy nem azt várt) feladatokat, melyeket éppen az óhajtott és bekövetkezett változás hozott magával.[1] S miközben a könyvtárak működtetői az uralkodó ideálnak megfelelő megoldást találnak a régi gondokra, egyben előkészítik a jövendő számára azokat a súlyos (de előre nem látható) problémákat, melyek a jelen eszmények megvalósításából fognak fakadni. Éppen ezért pontosabb talán úgy fogalmazni, hogy a könyvtár mint szimbólum *egyszerre legalább két korszak* – filozófiai vitákban is megfogalmazott – tudáseszményét tükrözi, s ezek az eszmények – melyek közül rendszerint az egyik uralkodik, a másik pedig ellenzéki vonulatként van jelen – éles konfliktusban állnak egymással. Helyesebb tehát azt mondani, hogy amit a nyugati kultúra könyvtára megtestesít, az – közelebbről vizsgálva – nem más, mint a különböző tudáseszmények *küzdelmének* történelmi állása.

A POSZTKRITIKAI TUDÁS FOGALMA

A filozófiában régóta jelen van egy markáns áramlat, amelynek követői úgy látják, hogy uralkodó tudáseszményünk alapvető felülvizsgálatra szorul. Sürgetik, hogy nézzünk szembe végre a karteziánus szemlélet eredendő fogyatékosságaival, mindenekelőtt az episztemológiai individualizmussal és azzal a végső soron reflektálatlan kritikai objektivizmussal, mely szerint a megismerő szubjektum képes elfogulatlan kritikai megfigyelés útján objektív, azaz minden szubjektivitástól mentes ismeretekre szert tenni, ezeket a maradandó információkat – mint valami konzisztens tartalmat – összegyűjteni, tárolni, folyamatosan gyarapítani és szükség esetén frissíteni.

1 Hessel, Alfred (1959): *A könyvtárak története.* Budapest: OSZK–KMK, 103.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 228

A legutóbbi években az információs technológia robbanásszerű fejlődése, valamint az ipari termelés szervezeti formáinak radikális átalakulása, úgy tűnik, *gyakorlatilag* is idejétmúlttá teszi a tudás e klasszikus, racionalista kritikai objektivista képét. Az úgynevezett *knowledge management* irodalom kidolgozói és legmarkánsabb egyéniségei tudáson olyan strukturált adatokon alapuló információt értenek, amit valaki a rendelkezésére álló források elemzése során végiggondol, megért és a saját fogalmi struktúrájába építve – kulturálisan is meghatározott – tapasztalatainak és ismereteinek környezetébe helyezve hasznosít, és képes másokkal meg is osztani. A kihívás ma ugyanis elsősorban nem az információhoz, az ismerethez való hozzáférés, hanem a rendelkezésre álló adatok, információ és tudás hatékony feltérképezése, értelmezése, felhasználása és egymással történő megosztása.

Az új ismeretelmélet kidolgozása tehát, melynek vitatása néhány évtizede még úgyszólván a filozófusok magánügye volt, mára a szó szoros értelemében olyan *gyakorlati programként* jelentkezik, melynek megvalósítása ma elsőrendű *termelési* követelmény. Csakis tudásközösségek képesek úrrá lenni az információrobbanás keltette túlterheltség és áttekinthetetlenség következményeként beálló bizonytalanságon és zavaron.[2]

A 20. század közepén a neves természettudósból társadalomfilozófussá lett Polányi Mihály a tudományos megismerés új – méghozzá részletesen kidolgozott – antiobjektivista modelljével jelentkezett. *Személyes tudás* koncepcióját, melyet a fenti értelemben *posztkritikai*nak nevezett, a kortárs filozófusok többnyire elutasították, illetve teljesen figyelmen kívül hagyták. Most viszont egyre többen ismerik fel a posztkritikai ismerettan jelentőségét. Világossá vált az is, hogy Polányi reflexiója a megismerő személyes részvételének kiküszöbölhetetlen és döntő szerepére

2 Vö.: Géró Katalin (2000): Knowledge management – múló hóbort avagy a jövőnk? In: *Könyvtári Figyelő,* (46) 1–2. sz.; Nonaka, Ikujiro–Takeuchi, Hirotaka (1995): *The knowledge-creating company – how Japanes companies create the dynamics of innovation?* Oxford: Oxford University Press. A változás persze már korábban kezdődött, ahogy Nyíri J. Kristóf emlékeztet erre: „…a bölcsészet terén a tizenkilencedik század végére az információnak mind értékelése, mind kifejezése problematikussá lett, a tudás fogalma maga vitatottá vált, […] a lineáris fogalmazásmódot elégtelennek kezdték érezni sok évvel azelőtt, mintsem valamely alternatív fogalmazásmód technológiai lehetőségei megjelentek volna." Nyíri J. Kristóf (1995): Hálózat és tudásegész. In: Sándor Iván et al. (szerk.): *A huszadik század szellemi körképe.* Pécs: Jelenkor Kiadó.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 229

nem kérdőjelezi meg az emberi megismerés lehetőségét. Nem a tudást, hanem a tudásról vallott hagyományos eszményképünket nyilvánította érvénytelennek, amikor – korát messze megelőzve – a tudásnak egy új *típusú* ideáljával állt elő. Tudásunk mindig többet foglal magában, mint amiről éppen képesek vagyunk artikulált formában (verbálisan) számot adni, hangsúlyozta Polányi, s a tudás e többletet hordozó, hallgatólagos összetevője a megismerés-megértés minden egyes aktusában létfontosságú szerepet játszik: ez tesz képessé bennünket arra, hogy a valóság meghatározatlanul áramló tapasztalati jelenségeit mint valamilyen alakzattal bíró egységet észlelhessük, és egyebek között arra is, hogy lehetséges eseményeket prognosztizálhassunk.[3]

Polányi valóságképünk új szellemű újrafogalmazását is javasolta, amely a jövő – jelenből nézve beláthatatlan – természetét és a megismerőnek a váratlansággal való (szükségképpeni) szembesülését egyaránt számításba veszi. Sőt a jövőnek ezt a jelenből szemlélt *meghatározatlanságát* Polányi úgy tekinti, mint a valóság definíciójának egyik legfontosabb elemét: „Valóság az, ami várakozásaink szerint meghatározatlan módon megmutatkozik majd a jövőben."[4] Éppen ebből az intranszparabilitásból következik, hogy a cselekvő jövőre vonatkozó döntései mindig rejtenek kockázatot, egyaránt hordozzák a tévedés veszélyét és a helyes döntés reményét.[5]

A tudáseszményben manapság tapasztalható változások úgy tűnik, spontán módon alátámasztják a posztkritikai tudás elméletét, olyannyira, hogy Polányi váratlanul az utóbbi évek egyik vadonatúj műfajának, az – egyelőre kiszámíthatatlan horderejű – Knowledge Management irodalomnak az egyik leggyakrabban idézett szerzőjévé vált.[6]

3 Polányi Mihály (1994): *Személyes tudás.* Budapest: Atlantis, I: 11–12; Polányi Mihály (1997): Tudomány, hit társadalom. In: Uő: *Tudomány és ember.* Budapest: Argumentum, 11. „A tudás hallgatólagos összetevője nem valami misztikus elem: nincs benne semmi, ami elvileg sem lenne explicitté tehető, csakhogy sohasem az éppen szóban forgó megismerő tevékenység folyamatában."

4 Polányi 1997, 10.

5 Bővebben kifejtve lásd Békés Vera (2002): Az újdonság jelei. A tudományos döntések természete. In: *Polanyiana*, 1–2: 143–166 (http://www.kfki.hu/~cheminfo/polanyi/02_12/14-ujdonsag.pdf).

6 Lásd például: Krogh, Georg von–Nonaka, Ikujiro–Kazuo, Ichijo (2000): *Enabling Knowledge Creation: How to Unlock the Mystery of Tacit Knowledge and Release the Power of Innovation.* Oxford, Oxford University Press. Polányi ilyen új szerepére Géró Katalin hívja fel a figyelmet: Géró 2000.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 230

A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: a posztkritikai tudás fogalmának segítségével három nagy korszakra tagolhatjuk a tudáseszmény változását követő *könyvtáreszmény* átalakulásainak történetét is. E szakaszolás szempontjai többé-kevésbé (de nem feltétlenül minden tekintetben) egyeznek egyéb – például a premodern–modern–posztmodern korszakolás kritériumaival.[7] Polányi elméletében az újkori racionalitás tudáseszményének forrása lényegében egy Ágostonig visszakövethető hagyomány, melynek kibontakozása a pozitivista elvekre alapozott modern természettudományok kialakulásának időszakára esik, s a totalitárius társadalmak bukásával (valamint a logikai pozitivizmus kudarcával) zárul.[8]

TUDOMÁNYOS INFORMÁCIÓ ÉS DOKUMENTUM VISZONYÁNAK KÜLÖNBSÉGEI A KRITIKAI ÉS A POSZTKRITIKAI SZEMLÉLETBEN

A modern kori könyvtárról vallott elképzelések és gyakorlati megvalósulásuk hátterében tisztán kivehető a tudás – uralkodó – kritikai objektivista (pozitivista) szemlélete. Eszerint az információt alapvetően szöveges formában tárolt tartalomként fogják fel, s úgy tekintik, mint önmagában megálló, tárolható, osztályozható és rendezhető tárgyak, objektumok egyre bővülő tömegét.[9] Az egyenes vonalú, folyamatos növe-

7 Kruk, Miroslav (1998): The internet and the revival of the myth of the Universal Library. In: *The Australian Library Journal,* (48) 2. sz. (http://members.tripod.com/ClintonGreen/universal.html); Radford, Gary P. (1992): Positivism, Foucault, and the Fantasia of the Library: Conceptions of Knowledge and the modern Library Experience. In: *The Librarian Quarterly.* Chicago: University Of Chicago Press, (62) 4; Miksa, Francis L. (1992): Library and Information Science. Two Paradigms. In: Vakkari, Pertti–Cronin, Blaise (szerk.): *Conceptions of Library and Information Science: Historical, Empirical and Theoretical Perspectives.* London: Taylor Graham, 229–243.

8 Lásd részletesebben Polányi hit és tudás viszonyának történeti alakulásáról vallott felfogását elemző írásomat: Békés Vera (2000): „Cogito ergo credo". Hit és ész viszonya Polányi Mihály tudományfilozófiájában. In: *Polányiana,* 1–2: 123–133 (http://www.kfki.hu/~cheminfo/polanyi/0012/bekes.html).

9 Bővebb fejtegetéseket találhatunk erről a könyvtárelmélettel foglalkozó legújabb irodalomban például: Radford 1992, 410; Fabian, Bernhard: The Book – and Beyond. (Az MTA-n 1999-ben elhangzott előadás.) In: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kmkt/fabian_tlk.htm.; Kruk 1998; Kruk, Miroslav (2003): Truth and Libraries. In: *The Australian Library Journal.* (53) 3. sz. (http://www.alia.org.au/publishing/alj/52.3/full.text/kruk.html); Miksa 1992; Budd, John M. (1995): An epistemological foundation for library and informationscience. In: *Library Quarterly,* (65) július: 295–318.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 231

kedést mutató tudás eszményének szellemében a modern könyvtár működtetői a *naprakészség* szempontjából tökéletességre törekszenek. Ennek megfelelően a jól képzett könyvtáros, mondhatni, kritikát gyakorol az állomány fölött: folyamatosan ellenőrzi, felülbírálja és – ami jelen szempontunkból a legfontosabb –: rendszeresen selejtezi is a tárolt tudományos információt. Minthogy pedig a dokumentum szövege a modern szemlélet szerint másodlagos a bennefoglalt információhoz, »a tartalomhoz« képest, ezért az időszakos selejtezések után a megtarthatónak ítélt állományt is (azzal a meggyőződéssel, hogy a dokumentum maradandó információi nem sérülnek), korlátlanul (vagy szinte szabadon) konvertálhatónak tekintik, hordozóról hordozóra.

Posztkritikai felfogásban a tudás növekedését nem lehet egyetlen egyenes vonalban megrajzolni, s ez megváltoztatta az állomány státusának megítélését is. A könyvtárban összegyűjtött és tárolt eredeti kéziratok és ősnyomtatványok nem pusztán kincset érő egyedi ritkaságok, sőt, a régi (elavult) kiadások sem önnön tartalmuk szükség esetén lecserélhető hordozói csupán, hanem történetileg is meghatározott *prototípusok:* olyan dokumentumok, melyeknek minden (tér- és időbeli) dimenziója egyaránt fontos információt hordozhat. A könyvtárnak az így tekintett forrásműveket tehát, *amennyire csak lehetséges, eredeti kontextusával együtt kell megőriznie,* hogy a tudományos kutató az időről időre felmerülő *újraértelmezés* igényével bármikor bizalommal fordulhasson hozzájuk. A modern avagy kritikai korszak értékrendjében egy-egy régi dokumentum elsősorban mint egyedi ritkaság, vagyis mint vagyontárgy lehetett értékes, de mint (tudományos) információ hordozója egyre avuló, pusztán időleges értéket jelentett.

A posztkritikai tudat számára ezzel szemben a prototípus (potenciális) információs értéke az idők során *nem csökken szükségképpen,* hanem éppenséggel *növekedhet is.*

Az a kópia, amely az információt egy később született technológia segítségével valamilyen szempontból korszerűbb hordozón tárolja, elsősorban azt az információt rögzíti, amelyet a másolat megrendelője relevánsnak (azaz: „még mindig korszerűnek") tekint. Arra azonban nincs garancia, hogy tartalmazni fogja (erősebb megfogalmazásban: nem is tartalmazhatja, *legfeljebb* nyomokban, esetlegesen, töredékesen) mindazokat az információkat, melyeket a szöveg önmaga és eredeti szűkebb-tágabb környezete *között megosztva* őrzött. Amikor a régi dokumentumok relevánsnak ítélt tartalmát új hordozóra másolják, akkor a kópia

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 232

készítői számára már észlelhetetlen az eredeti kontextus jelentős része. Márpedig még elvileg sem jósolható meg, hogy ezen eredeti *kontextuális* információk között van-e, s ha igen, melyik fog váratlanul fontosnak bizonyulni, merthogy ismeretének birtokában esetleg lényegesen módosítanunk kellene a vizsgált szöveg – s rajta keresztül akár egész elméletek – éppen érvényben lévő értelmezését. Az alábbi példa a 18. századból való, de talán megvilágítja, hogy egy-egy szövegritkaság milyen különböző szempontból érhet kincset. Hessel említ egy esetet, amikor 1767-ben a göttingeni professzor, J. D. Michaelis egy héber bibliakódexet kéretett kölcsön használatra Kasselből, a württenbergi fejedelmi könyvtár rendkívül értékes bibliagyűjteményéből. Az őrgróf, Württenberg fejedelme, teljesítette ugyan a kérést, ám féltve a drága ritkaságot, a kéziratot egy szakasz huszár fedezete alatt vitette Göttingenbe.

Tegyük ehhez hozzá, hogy a nevezett göttingeni professzor, Michaelis, nem pusztán bibliofil szenvedélyből vizsgálta a különleges kéziratot. Ő volt ugyanis az egyik kezdeményezője annak a maga korában forradalmian új módszernek, amely az eredeti bibliai szövegek filológiai (ma inkább úgy mondjuk, textológiai) elemzésen alapuló *újraértelmezésével* megteremtette az újkori hermeneutika alapjait. És valóban, tanítványai között találjuk a filológiai hermeneutika olyan alakját például, mint August Schlegel. Azt is tudjuk, hogy Michaelisnek a kérdéses időben készült éppen az a nagyszabású munkája, amelyhez feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy minél közelebb kerülhessen a *forrásműhöz,* a héber kódexhez. A munka, melyen dolgozott, nem más, mint a „Mosaisches Rechts", amelyet fordulatot teremtő kulcsműként tartanak számon mind a történeti, mind a jogfilozófiai, mind pedig a hermeneutikai gondolkodásban.[10]

Az információ kontextuális veszteségének veszélye mint elvi probléma, a kritikai objektivista szemlélet számára általában fel sem szokott merülni, hiszen az archiváló szándék mindenekelőtt a textus, a szöveg mint objektum konvertálható *tartalmára* irányul. A kritikai objektivista felfogásban, mondjuk, például egy newtoni mechanikáról írott egyete-

10 Michaelis, Johann David (1770–1771): *Das Mosaische Recht mit Berücksichtigung des Spätern Jüdischen.* (2. kiad.: Berlin, 1846–48); vö. Dilthey, Wilhelm (1974): A hermeneutika keletkezése. In: Uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban.* Budapest: Gondolat, 485. Az MTA Könyvtárában megtalálható példány – amint a katalóguscédulán olvasható – eredetileg Eötvös József magánkönyvtárából származik.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 233

mi tankönyv *szükségképpen* több releváns – kevésbé redundáns és főként „jobban rendezett" – információt tartalmaz, mint maga az eredeti „Principia".

Az a posztkritikai igény, hogy valamely elméletet az eredeti szöveghez visszanyúlva, és a forrásművet magát (s amennyire lehetséges, az eredeti kiadás valamelyik példányát) is megvizsgálva lehet és kell újra- és újraértelmezni – nos, mindez egy kritikai pozitivista álláspontról tekintve, általában nem több hóbortos ötletnél vagy fölösleges filologizáló időpocsékolásnál.

A posztkritikai felfogásban viszont az újraértelmezés igénye a kontextusok változásával bármikor felmerülhet. Ebben a megközelítésben az *olvasat* lesz a kulcskategória. Ennélfogva tehát az eredeti dokumentum mint információs lelet, mint az újraértelmezés kimeríthetetlen forrása – legalábbis *potenciálisan – mindig több információt tartalmaz,* mint bármelyik korszerűbb hordozóra felvitt kópiája.

A POSZTKRITIKAI TUDÁS ESZMÉNYI KÖNYVTÁRA NEM TÖKÉLETES, NEM UNIVERZÁLIS, CSUPÁN „ELÉG JÓ"

A könyvtárakról szóló szakirodalomban az elektronikus, virtuális könyvtárak rohamos, és egyben valóban fantasztikus fejlődéséből gyakran vonnak le a „kő könyvtárakra" nézve szomorú, sőt végzetes következtetéseket, viszont igen derűlátók a világháló jövőbeli szerepével kapcsolatban. Ám – egyéb tapasztalataink fényében – nem kell túlságosan meglepődnünk azon a látszólagos paradoxonon, hogy a „kő könyvtárak" szerepe az internet korában nemhogy nem szűnik meg, de a kutatók szempontjából hallatlanul fel is értékelődik.

Ha a posztkritikai tudáseszmény jegyében a tudást többé már nem mint szilárd, merev struktúrát fogjuk fel, s így „átlátunk az írott szövegek egységes világának mítoszán",[11] akkor nyilvánvalóvá válik, hogy napjainkban a „kő könyvtár" fenntartója nem kell, hogy a teljesség és

11 „…a nyomtatott anyagok tömegének roppant növekedésével, a tudás fokozódó komplexitásával, s nem függetlenül a távíróra alapozott napilap befolyásától, a tizenkilencedik század végére az írott szövegek egységes világának mítosza halványulni kezdett. Az első jelentős figura, aki átlátott ama mítoszon, Nietzsche volt." Nyíri 1995, 199.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 234

tökéletesség – bevallottan elérhetetlen – eszményét kergesse. A könyvtár akkor felel meg a posztkritikai tudáseszménynek, ha pusztán *„elég jó"* könyvtárrá válik, és megbízhatóan az marad hosszabb távon is. „[A] tökéletesség a gépekhez tartozik, a szükséglethez való emberi alkalmazkodást a tökéletlenségek jellemzik, amelyek a facilitáló környezet lényeges minőségét képviselik." – indokolta újfajta mércéjének bevezetését a brit pszichoanalitikus, Donald W. Winnicott,[12] akinek „elég jó anya" [good-enough mother] elgondolása alapvető változásokat hozott a csecsemő- és gyermeklélektanban, s az „elég jó", mint interaktivitást kifejező, viszonykategória, látni fogjuk, messze az eredeti jelentéskörén túl is kiválóan alkalmazható.

A „potenciális tér", Winnicott másik leleménye, szintén igen elterjedt fogalom: eredetileg a csecsemő elsődleges tapasztalatszerzésének színterét jelöli, azt, ahol az anya–gyermek interakciók születnek és zajlanak. Itt tesz szert (vagy nem) a kisgyermek arra az ősbizalomra, amelyre támaszkodva képes lesz sikeresen elsajátítani anyanyelvét és kultúráját. Ennélfogva az anyai gondoskodás által megteremtett potenciális tér egyben a kulturális élménynek mint olyannak a keletkezési helye is.[13] Általánosabb értelemben tehát „elég jó" valami vagy valaki, ha képes (és hajlandó) *potenciális teret* biztosítani egy tőle erősen függő, neki kiszolgáltatott, az ő gondoskodására szoruló *másik*nak – még olyankor is, ha a külső körülmények, melyekre mindkettejüknek reagálniuk kell, lényegüknél fogva kiszámíthatatlanok, és folyton-folyvást változnak.

Az „elég jó" azt a – pontos kritériumokkal körül nem határolható – értéksávot jelenti, amelyen belül minden résztvevő számára optimálisan vagy ahhoz közeli módon kezelhetők ezek a folyamatosan változó, határozatlan és átláthatatlan helyzetek, a „potenciális tér" pedig magának a potencialitásnak az a virtuális tere, ahol – Winnicott szavaival – „a *folyamatosság* átadja a helyét az *összefüggés*nek".[14]

12 Winnicott, Donald W. (1999): A kulturális élmény helye. In: Uő: *Játszás és valóság.* Budapest: Animula, 139.

13 A potenciális tér tehát: „Az élményeknek az a köztes tere, amellyel kapcsolatban nem merül fel a kérdés, hogy vajon egy belső vagy egy külső (másokkal megosztható) valósághoz tartozik-e, alkotja a csecsemő élményvilágának túlnyomó részét, és ez fennmarad a későbbi élet folyamán abban az intenzív élményben, mely sajátja a vallásnak, művészeteknek, az imaginatív életnek, valamint a kreatív tudományos munkának." (I. m. 14.)

14 I. m. 100.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 235

A posztkritikai igénynek megfelelő könyvtárnak ebben az értelemben nem kell tehát sem a tökéletesség, sem pedig az univerzalitás (amúgy teljesíthetetlen) követelményeinek megfelelnie: elegendő (bár ez egyáltalán nem kevés) „elég jó"-nak lennie.

Az elég jó kutatókönyvtár eszménye azonban első meggondolásra éppoly teljesíthetetlennek tűnik, mint a tökéletes könyvtáré, két okból is: az elsőt nevezhetjük a jelen *intranszparabilitásából* és ismereteink *alulderminált voltából* adódó – Polányi által megállapított – *kockázat*nak. Minthogy véges megismerőképességgel lehetetlen előre látni, bizonyosan felismerni a jövendőben fontossá váló tendenciákat; minél több információ áll rendelkezésünkre, jövendőre vonatkozó kikövetkeztetésünk sikere annál bizonytalanabb. Lichtenberg egyik aforizmája juthat eszünkbe: „Az asztronómus, aki évszázadokkal előre percnyi pontossággal megállapítja egy holdfogyatkozás idejét, nem képes ma megmondani, hogy ha holnap lesz holdfogyatkozás, azt vajon megláthatjuk-e…"[15]

A tudományos kutatás jövőbeli eredményeivel kapcsolatban ez az intranszparabilitás-probléma fokozott nehézséget jelent, hiszen a könyvtár fizikai és gazdasági korlátai miatt az állományban rendszeresen szelektálni kényszerülnek. Márpedig a kereső-kutató érdeklődés bakugrásait nem lehet előre kiszámítani. Éppen ezért nem könnyű előrelátóan fenntartani egy „gondoskodó környezetet" az olyan kutatói igények kielégítésére, amelyek még csak a jövőben fognak – esetleg – keletkezni.

A másik korlátozó ok gyakorlati körülmény: egy könyvtár működését nehezítik, olykor ellehetetlenítik olyan külső tényezők, mint a szigorú gazdasági megszorító intézkedések, a politikai-hatalmi átrendeződések, s olykor (túlságosan gyakran) megsemmisíthetik természeti vagy háborús katasztrófák.

A kutató mindazonáltal nagyobb bizalmat érez egy olyan könyvtár iránt, amelyben ugyan gazdasági vagy politikai, tehát „külső" okokból hiányos az anyag, ha ez hiány a katalógusban legalább észlelhető, nyomon követhető, mint az olyan könyvtár iránt – legyen az mégoly modern és kényelmes –, ahol csak homályos sejtéseink lehetnek arról, mi

15 Lichtenberg, Georg Christoph (1995): *Aforizmák.* (Tatár Sándor fordítása.) Budapest: T-Twins, 108.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 236

az, ami állományba be sem került, illetve amit – fölöslegesnek (vagy károsnak) ítélve – kiselejteztek onnan.[16]

A tökéletességre törekvés szükségképpen kudarccal fenyeget akkor is, ha egy könyvtár vezetése csak valamilyen szempontból igyekszik azt elérni. A kutatók számára alig van *kevésbé* használható valami, mint egy olyan modern szakkönyvtár, melynek állományát a fenntartói igyekeznek *tökéletesen naprakészen* tartani, ahol éppen ezért – hely és egyebek hiányában – rendszeresen „frissítő" szelektív nagytakarítást végeznek.

Ezzel szemben a „csupán elég jó" könyvtár állománykezelési gyakorlatára mindig is jellemző lesz egyfajta – a modern buzgalom apasztási tempóját lassító – lomhaság. Umberto Eco diplomamunkájukat készítő és kezdő kutatók számára írott kézikönyvében kiváló példát találunk arra, hogy akár Alessandria, a nagyvilágtól távol eső olasz kisváros teljesen átlagos közkönyvtára is lehet „elég jó", és képes kellő „potenciális teret" biztosítani a kezdő kutatónak, olyan egészen speciális témában is, mint mondjuk, az olasz barokk traktátusszerzők metaforafelfogása, pusztán azzal, hogy nem selejtezett le olyan, a harmincas években született kézikönyveket, melyek a modern kor kritikai nézőpontjából évtizedeken át teljesen elavultnak minősültek, a *mai* szemlélet számára viszont értékes közvetítő források.[17]

Az elég jó könyvtárra jellemző tehát egyfajta, a könyv- és folyóirattömeg korpuszából adódó, az újrarendező szándéknak ellenálló *saját tehetetlenség.* Itt a mégoly korszerűtlennek tetsző állományra is úgy tekintenek, mint egyfajta *kockázatos befektetésre.* Éppen ezért, könnyen előfordulhat, hogy a könyvtár potenciális hírnevét éppen aktuális „maradisága" révén alapozza meg: hiszen még az is kiderülhet, hogy addig felfedezetlen, világraszóló ritkaságokat őrzött meg. Ilyen példák soráról számolt be a nemzetközi bibliográfiai adatbázisok szakértője, Michael Smethurst. Gyűjtőmunkájuk során Európa számos nagyobb tudomá-

16 Az idősebb korosztály még jól emlékszik a „szocialista könyvtárak" hírhedt „Z" kategóriájára: a politikai okokból zárolt, csak főigazgatói külön engedéllyel olvasható könyvállományt jelölték így a katalógusban. Annak ellenére, hogy ez a korlátozás igen bosszantó, olykor felháborító volt, s csak kivételes esetben folyamodhatott a kezdő kutató efféle engedélyért, mégis több bizodalma volt az ilyen, az információt nyíltan korlátozó könyvtár iránt, mint az olyan iránt, ahol a tiltott művek be sem kerültek a katalógusba.

17 Eco, Umberto (1992): *Hogyan írjunk szakdolgozatot?* (Klukon Beatrix fordítása.) Budapest: Gondolat, III/2.4. fej.: Az alessandriai könyvtár: egy kísérlet.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 237

nyos könyvtárában – a helyi katalógusban kézi kereséssel, véletlenszerűen – bukkantak olyan gazdag, 1830 előtti, nyomtatott könyvállományra, amelyről általában nem közismert, hogy megtalálható az illető helyen. Így például meglepetéssel tapasztalták, hogy az Észt Nemzeti Könyvtár gyűjteményében számos unikális brit nyomtatvány található a 18. század elejéről. Jelentős leletnek számítanak az ilyen könyvtárakban még fellelhető művek, hiszen jól tükrözik a kulturális mozgalmak európai szétsugárzását. Fontosak az ilyen munkák korabeli fordításai is, melyek olykor messze nagyobb hatást fejtettek ki a helyi nyelvű változatban, mint az eredeti nyelven.[18]

Éppen itt, a könyvtárak mindennapi gyakorlatában kap egészen konkrét, kézzelfogható értelmet és igazolást az a posztkritikai tétel, mely szerint a tudás fejlődése nem egyenes vonalú, a haladás nem falszifikáló (a popperi értelemben), ugyanakkor nem is korlátlanul proliferálódó (mint ahogy azt Feyerabend feltételezte).

Rendkívül érdekes és váratlan forrásanyagként nyerhetnek új jelentőséget egyes, rég selejtezésre ítélt, és talán csak hanyagságból megtartott régi folyóiratok, évkönyvek, brosúrák. Ilyen – nemzetközi érdeklődésre is számot tartható fontos lelet például az 1947-ből származó, a magyar Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadásában napvilágot látott *Továbbképzés és demokrácia* című tanulmánykötet, melyben egymás mellett sorakozik többek között az éppen még megtűrt *Hajnal István*nak és a teljes marxista fegyverzetben tündöklő, s még igencsak favorizált *Lakatos Imré*nek egy-egy – a maga nemében pótolhatatlan – írása.[19] „Talált kincs Hajnal Istvánnak ez a szép tanulmánya: olyan eldugott helyen jelent meg annak idején, hogy csak nagyon kevesen tudtak róla eddig" – így vezette be az írást az újraközlő Hajnal-kutató.[20] „Természetes, hogy

18 Smethurst, Michael (1995): Az Európai Tudományos Könyvtárak Társulásának munkája a retrospektív katalogizálás terén. (Consortium of European Research Libraries, CERL) (W. Salgó Ágnes fordítása.) In: *Könyvtári Figyelő,* (41) 1: 75.

19 Hajnal István *Új történelemszemlélet* és Lakatos Imre *Modern fizika, modern társadalom* című munkáiról van szó. (Hajnal István [1947]: Új történelemszemlélet. In: Kemény Gábor [szerk.] [1947]: *Továbbképzés és demokrácia.* Budapest; Lakatos Imre [1947]: Modern fizika, modern társadalom. In: Kemény 1947, 347–369). A Kemény Gábor szerkesztette, huszonöt tanulmányból összeállított kötetben egyébként további érdekes szerzőkkel és témákkal lehet találkozni, olyanokkal, akik így együtt csak itt szerepelnek: többek között. Szalai Sándor, Szabó Árpád, Dienes László vagy Wagner Lilla.

20 Lakatos László (1991): Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. In: *Harmadik part,* 6. sz. (tavasz), valamint: http://bocs.hu/3part/lakatos-01-06.htm.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 238

miután Lakatos világszerte elismertségre tett szert, a szakmai közönség érdeklődéssel fordult a korai évek termékei, elsősorban talán a doktori disszertáció felé" – mutat rá a Lakatos korai elméleti munkásságának rekonstrukcióját végző tudománytörténész. Ám minthogy Lakatos Imre védésre került magyar disszertációjának később nyoma veszett,[21] a figyelem az ugyanez időben publikált két írásra, különösen pedig a jelen példában említett, hosszabbik dolgozatra terelődik: „Úgy tűnik tehát, hogy a cikk komplex gondolatvilága tartalmazza azokat a legfőbb elképzeléseket, amikre a lakatosi tudományfilozófia születésekor felépül. Ezek feltehetőleg alaposabb kifejtésre kerültek a doktori disszertációban, amit Lakatos korai tudományfilozófiájának rekonstrukciójához elsődleges forrásként kellene használnunk. Ám mivel a dolgozat elveszett, a rekonstrukciót a fent említett cikkek, ezek közül is elsősorban a második alapján kell elvégeznünk."[22]

Még az is lehetséges, hogy egy jövőbeli tudásszociológiai vizsgálódás során már maga a puszta tény is elsőrendűen érdekes összefüggésekre világíthat rá, hogy ezek a külön-külön is jelentőségteljes dokumentumok a negyvenes évek végi Budapesten, egy közös kötetben láttak napvilágot. Nem tudhatjuk. A kiadványt szerencsére nem minden könyvtárból küldték zúzdába a hatvanas évek modernizálási lázában, így némelyik „elég jó" könyvtár polcán megtalálható.

DILEMMÁK

A modern könyvtár elméletének megfogalmazói és gyakorlati működtetői látványos lépéseket tettek két nagyon régi, már Leibniz által (egy a modernitást megelőző tudáseszmény szellemében) megfogalmazott

21 Az eltűnt disszertációról tudható adatokat lásd részletesebben: Gurka Dezső (1999): A kopernikuszi fordulat értelmezése Lakatos Imre tudományfilozófiájában. In: *Valóság,* 6: 44–55, 14. lábjegyzet.

22 Kutrovátz Gábor (1999): A racionalitás rekonstrukciója. Lakatos Imre, avagy a racionalitás tudományfilozófiája. Lásd: http://hps.elte.hu/~kutrovatz/latyak.html, 1.2; Kutrovátz Gábor fordításában és bevezetőjével Lakatos írása angolul is hozzáférhetővé vált a nemzetközi kutatás számára (Lakatos, Imre [2002]: Modern Physics, Modern Society. [Kutrovátz Gábor bev. és ford.] In: Kampis, George–Kvasz, Ladislav–Stöltzner, Michael [szerk.]: *Appraising Lakatos. Mathematics, Methodology and the Man.* Kluwer Academic Publishers, 353–374).

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 239

gond megoldására: egyfelől a könyvtári állomány folyamatos növekedése és az állományt kezelő és rendszerező és tároló kapacitás közötti szakadék áthidalására, másfelől a hozzáférést lehetővé tévő egyesített nyilvántartási rendszer kialakítására.

A 19. század elején a könyvtár intézményének modern szellemű elméleti megújítója, Martin Schrettinger az utókorra hagyta, hogy megvalósítsa alaptételét, mely szerint „A részletekbe menő szisztematizálás fantáziaképét elvetni egyenlő a valódi könyvtártudomány megalapozásával".[23]

Melwil Dewy 1876-ban közzétette nevezetes tizedes osztályozó rendszerét, s ez hosszú távon megoldotta a százezer példánynál kevesebbel rendelkező könyvtárak állományának kezelését. Tanítványa, Fremont Rider, a tudományos könyvtárak további modern szellemű megújítója nevezetes munkájában az elmúlt háromszáz év tudományos könyvtárainak állományi gyarapodását elemezve megállapított egy fontos statisztikai szabályszerűséget.[24] Meggyőződése volt, hogy ez a mondhatni természettörvényként működő növekedési folyamat önmagában is kikényszeríti, hogy változtassunk a dokumentumok kezelési módján. Az idő őt látszott igazolni: forradalmi kezdeményezései nyomán – melyek közül csak az egyik, bár a legfontosabb, a mikrokártyás katalógusrendszer, valóban gyökeresen megújította a tudományos és szakkönyvtárak kezelési eljárásait.

Az internet forradalma pedig természetesen a könyvtárak működésében is alapvető változásokat hozott, és sok egyéb hihetetlen újdonság mellett „kézzel kattinthatóvá" tette azt a reményt, hogy létrehozható a könyvtárosok, tanárok, politikusok és informatikus szakemberek régi álma, az Univerzális (jóllehet, virtuális) Könyvtár, ahol korlátlanul tárolható, áttekinthető és hozzáférhető a felhalmozott és folyamatosan halmozódó egyetemes emberi tudás.

A tudáseszmény posztkritikai fordulata azonban világossá tette, hogy a digitalizált szövegek világhálón elhelyezett hatalmas virtuális archívuma nem teremti meg az univerzális könyvtárat, pontosabban szólva,

23 Idézi Hessel 1959, 142.

24 Rider, Fremont (1944): *The Scholar and the Future of the Research Library. A problem and its Solution.* N. Y. C.: Hadham Press, 16. A Rider-szabály szerint az egyetemi és főiskolai könyvtárak méretének növekedését egy állandó arányszám jellemzi: tizenhat évenként megduplázódik.

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 240

amit a virtuális megaprogramok, mint például a nevezetes „Alexandria-projekt" képesek megteremteni, az nem lesz könyvtár. Nem kellene figyelmen kívül hagyni a történelemnek azt a tanulságát, hogy az előző századokban megbukott minden olyan kísérlet, amely az univerzális könyvtár megteremtésére irányult – figyelmeztet az effajta „episztemológiai maximalizmus" veszélyeire Miroslav Kruk: „Az univerzális könyvtár nem más, mint utópista vízió, ugyanabba a kategóriába tartozik, mint az univerzális enciklopédia és az univerzális nyelv."[25]

Óhatatlanul összefüggésbe lehet hozni a könyvtárak fejlesztésével kapcsolatos dilemmákat a virtuális egyetemek által felvetett gondokkal, és könnyen elképzelhető, hogy a tanulságok is hasonlók.

A virtuális egyetemekhez fűzött vérmes reményeket némi csalódás követte, a kezdeti lelkesedést a józanabb mérlegelés váltotta fel. Nyíri egyebek között abban a tapasztalatban látja a magyarázatot, hogy „…a face-to-face szemináriumi együttlét kommunikáció-technikailag sokszorta bonyolultabb jelenség annál, mint ahogyan virtualizálatlan-reflektálatlan ártatlanságunkban gondoltuk volt. *A személyes kommunikáció sávszélessége elképesztően nagy.*"[26]

A dilemma megoldása pedig két dimenzióban jelentkezik: „a virtuális szeminárium csak tényleges személyes találkozásokkal ötvözve, utóbbiak kiterjesztéseként igazán hatékony. A virtuális egyetem lényegéből adódóan hálózat, éspedig, elképzelésünk szerint, végső soron fizikai intézmények, kőegyetemek hálózata; vagyis a virtuális előadás és szeminárium helyhez-nem-kötött síkja tényleges egyetemi találkozások, konzultációk, gyakorlatok, beszámolók *fizikai csomópontjaihoz horgonyzott*." [27]

Hasonlóképpen: a posztkritikai tudáseszménynek megfelelő kutatói könyvtár is valószínűleg két dimenzióban fog létezni: „Midőn a hypertext, a multimédia és a hálózat *hozzáadódik* a nyomtatott könyvhöz, megnő annak lehetősége, hogy a tudásról *egyfajta* áttekintést szerezzünk, hogy megőrizzük *viszonylagos* egységét. Az új, viszonylagos tudásegész alapját a 21. század könyvtára képezi: hatalmas, valóságos könyvtár, mérföldeken át hálózó szabadpolcos rendszerrel, melynek ál-

25 Kruk 1998.

26 Nyíri J. Kristóf (1999a): A virtuális egyetem felé. In: *Világosság*, 8–9. sz., 45. lábjegyzet (kiem.: B. V.).

27 Nyíri 1999a (kiem.: B. V.).

26Bekes(3).qxd 2005.06.09. 10:38 Page 241

lománya persze csak helyben olvasható – helyben, valamint az egész világon. Mert ennek a hatalmas állománynak minden betűje elektronikusan is hozzáférhető lesz, bárhonnan – és bárki számára, akit a valóságos könyveknek és a valóságos könyvtárnak képe és sugallata átfogó és összefüggő tájékozódásra képesít és sarkall."[28] Nyíri a későbbiekben kételyének adott hangot az ilyen *hibrid* könyvtárakat illetően, elsősorban a használók olvasási szokásainak és technikáinak világszerte tapasztalható, radikális átalakulása miatt.[29]

Én mégis azt remélem, hogy a jövő a fizikai csomópontokhoz (kőkönyvtárakhoz) horgonyozott, virtuális dokumentációs háttérrel rendelkező könyvtárhálózaté, amely attól lesz (és marad) elég jó, hogy a kutatót nem kényszeríti rá, hogy „tanuljon meg arra kíváncsi lenni, amit ott meg is találhat", hanem megteremti, fenntartja és őrzi azt az univerzumot, amely ugyan távolról sem teljes és tökéletes, de a kutató *bizalommal* fordulhat a hozzáférhető forrásokhoz, s ekként a dokumentumokkal való minden találkozáskor újra és újra létrejöhet a teremtő gondolkodás számára nélkülözhetetlen potenciális tér, „ahol a folyamatosság átadja a helyét az összefüggésnek".

28 Nyíri 1995.

29 „Legújabban sokat hallani a hagyományos és hálózati szolgáltatásokat egyesítő ún. hibrid könyvtárakról. Pár esztendővel ezelőtt, »A századvég szellemi körképe« címmel rendezett konferencián, magam is hitet tettem ama álom mellett, hogy a 21. század könyvtárának két dimenziója lesz: virtuális és fizikai dimenziója. Ma már nem hiszek ebben. Úgy gondolom, hogy akik ma digitális könyvtárakat vagy hibrid könyvtárakat hoznak létre, nagyszerű és föltétlenül szükséges dolgot cselekszenek, s minden támogatást megérdemelnek. Azonban, mint arra előadásomban fentebb utaltam, nem látom azokat a diákolvasókat, akik ama fizikai állományok – vagy a fizikai állományokat tükröző virtuális állományok – leendő használói volnának." (Nyíri 1999b.)